

Розмовна фразеологія є невичерпним джерелом створення гумористичного, а часто і сатиричного ефекту. Цей ефект досягається зокрема за допомогою введення в текст літературного твору просторічної, згрубілої фразеології або усталених сполук розмовного характеру з яскраво вираженою гумористичною семантикою [9, 167]. Окремі з цих фразеологізмів створилися внаслідок редукції народного анекдоту. Дуже широко послуговуються розмовною фразеологією як невичерпним джерелом народного гумору українські письменники. Розмовна лексика і фразеологія є основою творів майстра гумору і сатири Віталія Нечитайла, вона є органічним компонентом його мовної палітри і одним з важливих чинників гумористичної сили творів цього майстра слова.

Список використаних джерел

1. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи / А.И. Ефимов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 448 с.
2. Кожина М.Н. Фразеология русского языка / М.Н. Кожина. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
3. Лепешаў І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў. – Мінськ: Навука і техника, 1984. – 264 с.
4. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И. Молотков. – Л.: Наука. – 284 с.
5. Нечитайло В.В. Суниця в кропиві: Байки, притчі, гуморески / В.В. Нечитайло – К.: Український письменник, 1994. – 61 с.
6. Нечитайло В.В. Любасні фокуси / В.В. Нечитайло. – Сімферополь: Доля, 1997. – 91 с.
7. Нечитайло В. Золота карета: гумор і сатира / В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2002. – 76 с.
8. Стилистика русского языка / В.Д. Бондалетов, С.С. Вартапетова, Э.Н. Кушлина, Н.А. Леонова; под. ред. Н.М. Шанского. – Л.: Просвещение, 1982. – 286 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Стилiстика / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.
10. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.

Summary. In the article the expressive and syntactic phraseological units (neutral, literary, colloquial) in the texts by Vitali Nechytajlo are analyzed. The attention paid to colloquial phraseological units.

Key words: phraseological units, expressive and syntactic phraseological units, neutral, literary, colloquial phraseological units.

УДК 811.161.2'37'373:811.161.2'282(477.43)

І.М. Потапчук

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА “СТОЯЧІ ВОДИ” У НАРОДНІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК

У статті проаналізовано реалізацію загальних найменувань на позначення стоячих вод як складника народної географічної термінології західноподільських говірок, виділено типові загальноукраїнські елементи, визначено ареальну специфіку номінації. На матеріалі зафіксованих лексем підтверджено західноподільські говіркові риси.

Ключові слова і словосполучення: лексема, сема, географічний термін, західноподільське діалектне мовлення, народна географічна термінологія.

Багатство лексики народних говорів, різноманітність мотивів номінації актуалізує дослідження її складу, закономірностей системної організації, особливостей функціонування. Зважаючи на це, важливі дані містять праці П. Ю. Гриценка [5], Т. В. Громко [6-7], О. К. Данилюк [9-10], Й. О. Дзєндзелівського [11-12], Т. О. Марусенко [14-15], Е. М. Мурзаєва [16], Н. П. Сіденко [17], М. І. Толстого [19], Є. О. Черепанової [21-22] В. П. Шульгача [23], М. Юрковського [24]. У роботах більшості названих авторів викладені результати спостереження над народною географічною термінологією різних діалектних зон.

Зважаючи на відсутність системних студій над тематичною групою лексики, зокрема, найменуваннями на позначення стоячих вод, що побутують у західноподільських говірках, запропонований матеріал видається нам цінним.

Мета нашої розвідки: зафіксувати апелятиви на позначення непроточних вод у межах південних районів Хмельницької та східного району Тернопільської областей, визначити особливос-

ті функціонування найменувань, регулярність уживання загальнонародних і діалектних елементів.

Водні реалії зі стоячими водами – це переважно об’єкти антропогенного походження, що широко використовуються у господарській діяльності.

У західноподільському діалектному мовленні для реалізації семи ‘озеро’ побутує незначна кількість номенів: *вода*, *водо́йом*, *возе^uро*, *озе^uро*, *ста́й*.

Найбільш поширений географічний термін *возе^uро* “Природна або штучна заглибина, заповнена водою” [18, V, 653] притаманний не лише загальноукраїнському простору, але й слов’янському [20, III, 125], зокрема, можемо навести такі термінологічні паралелі: блр. *возера*, *азяро*, *азарына*, болг. *езеро*, п. *jezioro*, ч. і словен. *jezero*, слц. *jazero* [16, 408].

Апелятивна назва *возе^uро* з протетичним [в] на досліджуваній території не становить суцільного масиву, а притаманна говіркам окремих н. пп. Городоцького, Чемеровецького, Ярмолинецького р-нів.

Найменування ‘груп озер’ розширюють ареали побутування апелятивів зі згадуваною протезою (охоплюють більше н. пп. у межах тих самих р-нів) та декларують акцентуаційні відмінності: *возера*, *возерц’а*, *возе^uрц’а*. Найчастотнішим уживанням характеризується загальноновживаний апелятив *озера*, демінутивне утворення *озерц’а* зафіксовано у 3 н. пп.

Появу географічної реалії ‘заболочене, заросле озеро’ найчастіше зумовлюють чинники натурогенного походження. Найширше у номінативному мікрополі поняття представлено утворені за допомогою різноманітних суфіксальних формантів (-ур-, -ин-, -н-, -ят-, -ик) лексеми з коренем *жаб-*, що акцентує увагу на ознаці “заросле жабуринням”: *жабл’аче*, *жабурин’е*, *жабурин’а*, *жабурин’а*, *жабуратник*. Звертаємо увагу на двофонемну сполуку [бл’] у номені *жабл’аче*, що засвідчує особливості подільського говору [2, 66].

Синонімічний ряд на позначення семи ‘заболочене, заросле озеро’ продовжують апелятиви *воче^uре^uт’ане*, *заросл’і*, *мочар*, *ста^uви*, *сухоста́й*. Полісемантичні назви *заросл’і*, *мочар* – похідні утворення від коренів дієслів *заростати* та *мокнути*. Географічний термін *воче^uре^uт’ане* мотивовано іменником *очерет* (діал. *вочерет*). Мовці часто не мають потреби диференціювати подібні географічні реалії, що засвідчено побутуванням назви *ста^uви* з семантикою ‘заболочене, заросле озеро’. Композитна лексема *сухоста́й* містить вказівку на відсутність води у згадуваній водній реалії.

Закономірно ядро ряду, що декларує сему ‘штучна водойма’, становить географічний термін *ста́й* “водоймище (у природному чи штучному заглибленні) з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою” [18, IX, 624], що декларує псл. походження: *stavъ* “місце, де зупинилася (стала) вода” [13, V, 389]. На периферії за частотою вживання та широтою охоплення говіркового простору перебувають демінутиви *ста^uвок*, *ста^uвочок*. Ряд продовжують номені *жолуб*, *канал*, *ринва*, що охоплюють по 3 н. пп., – дублети до названих вище апелятивів. Перенесення первинної семантики, очевидно, відбулося за ознакою “довгий” (про загальномовну семантику див. [18, II, 543; IV, 86; VIII, 535]). За матеріалами Т. О. Марусенко, утворення *ставішче* із суфіксом *-ищ-* (що у даному разі має не аугментивне значення, а просторове) у досліджуваному ареалі декларує поняття ‘місце, де раніше був став’ [14, 250] та ‘заглибина на місці водойми’ [15, 294].

Сему ‘мілке, поросле очеретом та рогозою місце в кінці ставу’ в досліджуваних говірках реалізовано завдяки таким лексемам: *осока*, *восока*, *воче^uрет*, *воче^uре^uти*, *воче^uре^uтин’а*, *заросл’і*, *осока*, *оче^uрети*, *оче^uре^uт’н’ак*, *оче^uре^uт’анка*, *рогоза*, *сухоста́й*, *трасови^eна*, *т^uрошча*.

Більшість наведених номенів мотивовано основами іменників – назв рослин: *осока* “багаторічна болотна трава родини осокових з довгими гострими листками” [18, V, 780], *очерет* “багаторічна водяна або болотна трав’яниста рослина родини злакових із високим стеблом і розлогою пірамідальною волоттю” [18, V, 831], *розіз* “багаторічна трав’яниста рослина родини рогових; листя використовується для виготовлення мотузків, плетених виробів, паперу і т. ін., а кореневище – як цінний корм для деяких тварин” [18, VIII, 591], *т^uрошча* “діал. Очерет” [18, X, 287]. Констатуємо тут широкі дериваційні можливості суфіксальних формантів у діалектному мовленні та протетичний [в], що покриває значний масив поширення досліджуваних говірок. У матеріалах І. Г. Верхратського лексему *т^uрошче* подано як репрезентанта семантики ‘трошча, очерет’ [3, 71]. На підставі зазначеного кваліфікуємо лексему *т^uрошча* як південно-західний діалектизм.

Лише 2 лексемні одиниці та 1 фонетичний варіант декларують поняття ‘водопій’: *водо^uп’ії*, *водо^uпої*, *поїли^eшче*.

Лексема *водо^uп’ії* має загальномовну семантику “1. Місце на річці, озері і т. ін., де напувають худобу або куди приходять пити дикі тварини” [18, I, 721]. Спільнокоренева народоназва *поїли^eшче* мотивується дієсловом *поїти*.

Номінацію реалії *підводне джерело на дні криниці* у західноподільській народній географічній термінології здійснено за допомогою назв: *в’ікни^eна*, *же^uре^uло*, *з’урчак*, *жи^eри^eло*, *ке^uр’ниці^a*, *ки^eр’ниці^a*, *кл’уч*, *кри^eниці^a*, *нора*, *струм’ін’*.

Найбільшою частотністю вживання відзначено лексему *же^uре^uло* (діалектний варіант *жи^eри^eло*). Значний ареал поширення має лексема *ки^eр’ниці^a* разом з фонетичним варіантом

ке^ар^ниц^а та загальноукраїнським кри^аниц^а “1. Глибоко викопана й захищена цямринами від обвалів яма для добування води з водоносних шарів землі; колодязь. 2. рідко. Те саме, що джерело” [18, IV, 348]; рос. [криница] “криниця”, блр. крыніца, п. крупіса “джерело, криниця; цистерна, початок” – псл. *krъnica/*krinica “джерело; (виритий) колодязь” [13, III, 93]. Лексема криниця підпорядкована говірковій кореляції: перехід ри (ri) у ру “з діалектним варіантом керниця, де ер (ур) з метатезою голосного розвинулося як відповідник, до того ж давньоруського ри, рi” [4, 230].

У 8 н. пп. побутує номен з^ур^чак. Спорадично вживані апелятиви в^ікни^ана, кл^уч, но^ра, ст^рум^ін із семантикою ‘підводне джерело на дні криниці’. Лексема кл^уч (“рідко. Те саме, що джерело” [18, IV, 193]) виводиться від дієслова клюкати – псл. kljukati “стукати”, що, у свою чергу, похідне від звуконаслідувального klju-klju [13, II, 468].

Сему ‘канал, штучно створений рукав річки для відведення води з певною метою’ подоляни передають найменуваннями водов^ід, зап^лава, ка^нава, ка^нал, ко^панка, пр^оруб, р^ій, р^івец^ь, ро^вец^ь, р^ій^чак, ру^каї, фос, фоса.

Найбільшу територію охоплює лексема ка^нал та морфологічний варіант ж. р. ка^нава. Інші назви вживані спорадично. В окрему мікрогрупу виділяємо апелятив р^ій з демінутивними утвореннями р^івец^ь, ро^вец^ь, р^ій^чак. Завдяки місцевим географічним термінам фос, фоса констатуємо хитання між чоловічим та жіночим родом. Апелятивний полісемант ко^панка представлено в лексико-семантичних групах “яма”, “яр”, “місце добування матеріалів для господарських потреб”, “стоячі води” народної географічної термінології західноподільських говірок.

Композитну назву водов^ід, очевидно, мотивовано російськомовним водовод “водопровод” [8, I, 220]. Зап^лава “частина річкової долини, що затоплюється під час весняної повені” [18, III, 261] виводиться від псл. *pluti < *plouti (*pleuti) “пливти”, *plavati (< *plaviti “пускати вплав”) [13, IV, 446]. Ко^панка “Невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб; сажавка” [18, IV, 279] – з псл. *kopati, *skopiti (корінь з рухомим s-) “каструвати”; споріднене з лит. karoti “колоти, рубати”, лтс. karât “сікти, колоти” [13, II, 565; 20, II, 317]. Лексему пр^оруб мотивовано твірним дієсловом прорубати, тобто підкреслено спосіб утворення географічного об’єкта.

У господарській діяльності людини часто виникає потреба створювати штучні водойми. Нерідко це невеличкі, викопані вручну штучні ставочки для плавання домашньої птиці. Отож, услід за появою об’єктів необхідно їх іменувати. Із такою метою на досліджуваній території переважно використовують загальномовну лексику, що відома в назвах інших водних реалій чи об’єктів, як, наприклад: ка^нава, ка^нал, ко^панка, кри^аничка, ста^вочок.

Сему ‘штучна водойма, призначена для плавання домашньої птиці’ передають діалектизмами: кала^бан^а, пр^ачка.

Апелятивне утворення пр^ачка – семантично прозоре.

Лексема са^жайка, що не траплялася серед репрезентантів інших семантичних рядів географічної термінології західноподільських говірок, відома на українському просторі для позначення невеликого штучного водоймища, в якому розводять і утримують рибу, копанки [18, I, 15]. Однак інформанти с. Балин Дунаєвецького р-ну вживають апелятив ще з семантикою ‘ставок біля панського маєтку, обсаджений деревами’, очевидно, маючи на увазі конкретну водну реалію, тобто мікротопонім. У мікротопонімі Волинської, Львівської, Рівненської обл. назви Саджавка, Сажавка представляють досить широку семантику: “ставок”, “озеро”, “поле”, “яма”, “куток села”, “болото”, “урочище” [1, II, 310, 313]. У східнополіських говірках лексеми саж, сажалка побутують для позначення поняття “озеро” [21, 184].

Отже, в аналізованій лексико-семантичній групі ширше представлено найменування об’єктів антропогенного походження. Це засвідчує зацікавлення мовців такими реаліями (сему ‘мілке, поросле очеретом та рогозою місце у кінці ставу’ передають 14 народоназв). З-посеред аналізованих похідних апелятивів значну кількість мотивовано основами твірних дієслів. Виявлено приклади граматичного хитання роду географічних апелятивів: ка^нава–ка^нал, фос–фоса. Найчисленніші та найчастотніші назви – загальноновживані лексеми (же^аре^ало, озе^аро, рі^чка, ста^й). Меншою мірою представлені діалектні лексеми (возе^аро, воче^арет), які, однак, вдало ілюструють риси подільського говору.

Список використаних джерел

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : [в 2 т.]. – Т. 1. А–Н. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – XXIV + 354 с.; Т. 2 О–Я. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 458 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Верхратський І. Нові знадоби номенклатури і термінології природописної народної, збірانی між людом / Іван Верхратський. – Львів, 1908. – 84 с.

4. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К. : Наук. думка, 1981. – 263 с.
5. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко; відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с. – (АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні).
6. Громко Т. В. Народні географічні терміни, похідні від *мок-// мокр-* (на матеріалі говірок Кіровоградщини) / Т. В. Громко // Наукові записки. – Вип. XXII. Частина 1. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. – С. 168–172.
7. Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) / Т. В. Громко [відп. ред. В. В. Лучик]. – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. – 172 с.
8. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: [в 4 т.] / В. И. Даль. – М. : Русс. язык, 1990. – Т. 1–4.
9. Данилюк О. К. Географічна термінологія Волині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. “Українська мова” / О. К. Данилюк. – К., 2000. – 18 с.
10. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / О. К. Данилюк. – Луцьк : Надстир'я, 1997. – 108 с. – (НАН України, Інститут української мови).
11. Дзендзелівський Й. О. Спостереження над українськими народними назвами гідрорельєфу / Й. О. Дзендзелівський // *Onomastica*. – Kraków, 1972. – Т. XVII. – S. 109–150.
12. Дзендзелівський Й. О. Українські народні назви гідрорельєфу. Відгалуження річки, рукава річки, затоки / Й. О. Дзендзелівський // Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат. – Ужгород, 1982. – С. 3–53.
13. Етимологічний словник української мови : [в 7 т.] / за ред. О. С. Мельничука. – Т. 1–5. – К. : Наук. думка, 1982–2006.
14. Марусенко Т. А. Материали к словарю украинских географических аппелятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // *Полесье* (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М. : Наука, 1968. – С. 206–255.
15. Марусенко Т. А. Названия рельефов в говорах Хмельницкой области / Т. А. Марусенко // *Карпатская диалектология и ономастика* [отв. ред. Г. П. Клепикова]. – М. : Наука, 1972. – С. 277–299.
16. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев – М. : Мысль, 1984. – 653 с.
17. Сіденко Н. П. Географічна апеллятивна лексика східностепових говірок Центральної Донецчини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. Д. Сіденко. – Донецьк, 2003. – 22 с. : табл., карти.
18. Словник української мови : [в 11 т.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
19. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н. И. Толстой. – М.: Наука, 1969. – 262 с.
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : [в 4 т.] / М. Фасмер. – М. : Изд. “Прогресс”, 1964–1973.
21. Черепанова Е. А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (опыт семантической классификации) / Е. А. Черепанова // *Полесский этнолингвистический сборник : Материалы и исследования*. [под ред. Н.И. Толстого]. – М. : Наука, 1983. – С. 173–189.
22. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: Словарь / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 274 с.
23. Шульгач В.П. Словник географічних термінів Західного Полісся / В. П. Шульгач // *Ономастика України та етногенез східних слов'ян*. – К., 1998. – С. 215–226.
24. Jurkowski M. *Ukraińska terminologia hydrograficzna* / Marian Jurkowski. – Wrocław etc.: Wyd. PAN, 1971. – 230 s.

Summary. The article analyses the realization of general names to denote “backwater” as a constitutional part of folk geographical terms in Western Podilya dialects. We differentiated typical Ukrainian elements. Regional peculiarities of nomination were distinguished. Western Podilya dialectical features were proved on the material of the recorded lexemes.

Key words and word combinations: lexeme, sema, Western Podilya dialectical speech, folk geographical terms.